

Ивана Д. Радовановић¹
Криминалистичко-полицијски универзитет,
Департман криминалистике,
Катедра криминалистичких наука
Земун (Србија)

316.752-053.6(497.11)"1972/2018"
159.922.8(497.11)"1972/2018"
Оригинални научни рад
Примљен 26/08/2022
Измењен 22/09/2022
Прихваћен 23/09/2022
doi: [10.5937/socpreg56-39829](https://doi.org/10.5937/socpreg56-39829)

Данијела В. Спасић²
Криминалистичко-полицијски универзитет,
Департман криминалистике,
Катедра полицијских наука
Земун (Србија)

Добривоје М. Радовановић³
Универзитет у Београду,
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
Београд (Србија)

ПРОМЕНЕ У ВРЕДНОСИМ ОРИЈЕНТАЦИЈАМА АДОЛЕСЦЕНАТА У ПЕРИОДУ 1972–2018. ГОДИНЕ

Сажетак: Актуелна прихваћеност вредносних оријентација од стране адолесцената, промене прихваћености у времену, те повезаност са променама у друштвеним односима несумњиво су од посебног интереса и за истраживаче, али и за поједине сегменте друштва. У овом чланку поређени су резултати прихваћености истих вредносних оријентација у седам временских тачака, објављених у радовима различитих аутора почев од 1972. године као прве године у којој су били доступни подаци, са резултатима њихове прихваћености у осмој тачки, тј. у 2018. години. Резултати у 2018. год. добијени су од стране аутора овог чланка, на случајном узорку од 832 ученика средњих школа у Београду и то са истим вредносним оријентацијама као у претходних седам радова: утилитаризмом, хедонизмом, алтруизмом и активизмом. Број и врста вредносних оријентација ограничени су потребом да постоје исти у целом временском интервалу како би поређење било могуће. Циљ рада био је: а) да се утврди степен пожељности ових вредносних оријентација у моменту истраживања и б) да се поређењем пожељности тих вредносних оријентација у периоду од 1972. до 2018. год., дакле у интервалу од 46 година, утврде промене у пожељности и евентуална повезаност са друштвеним променама у истом периоду. Подаци у претходним истраживањима, пре 2018. год., омогућавали су поређење само у средњим вредностима и израчунавање значајности

¹ ivana.radovanovic@kpu.edu.rs

² danijela.spasic@kpu.edu.rs

³ rb.jelovik@gmail.com

разлика у њима. На тај начин добијени резултати показали су релативну стабилност у времену хедонистичке вредносне оријентације, значајан пораст утилитаристичке и значајан пад активистичке и алтруистичке вредносне оријентације. Логичком анализом ових промена установљена је њихова коресподентност са природом и правцем промена у друштвеним односима у том периоду.

Кључне речи: вредносне оријентације, адолесценти, алтруизам, активизам, хедонизам, утилитаризам

УВОД

Ретко који феномен у социологији и социјалној психологији има толико различитих схватања као што су то вредности и вредносне оријентације. Те разлике су најпре у дефиницијама, у одређивању природе и порекла тих феномена. У психологији се вредности и вредносне оријентације најчешће користе као синоними, мада има аутора који те појмове разликују. На пример, Петровић и Зотовић (2012) са схватањима вредносних оријентација као општих принципа понашања, а вредности као пожељних идеја о друштвеним односима. Оно што је, међутим, важније од те дилеме јесу различита схватања вредности у наукама којима овај феномен природно припада.

У психологији, вредности се најчешће третирају као диспозиције за одређена понашања и постизање циљева који су лично пожељни (Rot, 2010:376). Слично полазиште имали су Хавелка (1998), Кузмановић и Петровић (2007), Рокич (Rokeach, 1973), Кузмановић (1995), Радин (1988). Ипак, једна струја у психологији има другачије схватање вредности. Ту најпре треба поменути Рокича по коме су вредности постојано веровање да је изванредан специфичан начин понашања или постојања лично или друштвено пожељнији од супротног или обрнутог начина понашања или постојања (Rokeach, 1973). Неколико момената у том одређењу вредности заслужује посебну пажњу. То су Рокичево схватање да вредности имају трајни карактер (да су „постојано веровање”); да имају трокомпонентну структуру (конативна, емоционална и мотивациона компонента); да су по врсти „инструменталне” (преферирани начин понашања) и „терминалне” („стања постојања”); да су одреднице социјалног понашања, односно стандарди са којима се пореде понашања у погледу моралности и меродавности и с тим у вези да су неки начин и понашања и постојања лично и друштвено пожељнији од супротних или обрнутих. Ова два последња момента о вредностима као стандардима и постојању „друштвене пожељности” показују да вредности имају и друштвену егзистенцију која се разликује од личних егзистенција и циљева.

Инспирисани Рокичевом теоријом, Шварц и Билски (Schwartz & Bilsky, 1987; 1990) разликују десет типова вредности у којима је најважнији критеријум за постојање и сврставање њихов мотивациони аспект. Шварц касније самостално разрађује тај концепт вредности у посебну теорију познату под именом Теорија универзалних садржаја и структуре вредности (Schwartz, 1992, 2012). Иза његове дефиниције вредности као пожељних циљева различите важности, који делују као усмеравајућа начела у људском животу, у прво време стајало је десет типова вредности које су биле сумаран израз 56 појединачних специјалних вредности. Како наводе Радовић, Станојевић и Тошковић

(2019: 909), нешто касније „на основу емпиријских података и концептуалног одређења 10 основних вредности, како би се побољшала хеуристичка и предиктивна моћ модела вредности, Шварц је недавно усавршио диференцијацију вредности дуж континуума и предложио ревидирани модел са 19 потенцијално различитих вредности”. Тих 19 типова вредности су: Самоусмерење – мисао, Самоусмерење – делање, Стимулација, Хедонизам, Постигнуће, Моћ – доминација, Моћ – ресурси, Имиџ, Сигурност – лична, Сигурност – друштвена, Традиција, Конформизам – правила, Конформизам – међуљудски, Понизност, Човекољубље – поузданост, Човекољубље – брижност, Универзализам – брига, Универзализам – природа и Универзализам – толеранција.

И неке друге психолошке дефиниције вредности наглашавају постојање вредности које се разликују од персоналних диспозиција. То је, на пример, дефиниција Пантића (1977, 1990) по којој су вредности релативно стабилне, опште, хијерархијски организоване диспозиције појединаца и група које су формиране међусобним деловањем историјских, актуелних социјалних и индивидуалних чинилаца који условљавају понашања својих носилаца ка одређеним циљевима. Тврдње у дефиницији да су вредности диспозиције не само појединаца него и „група” јасно говори о вредностима које имају и друштвену егзистенцију. Осим тога, „међусобно деловање”, које се у претходној дефиницији наводи као начин настанка вредности, није ништа друго него процес социјализације под утицајем индивидуалних искустава, али и друштвених и културних фактора (Rohan, 2000), што такође упућује на закључак да постоје вредности на друштвеном нивоу као део културе и традиције. Скоро на истим позицијама су и ставови Рокича (1973) и његове тврдње да постоје два извора вредности: 1) личност појединца и 2) друштвени утицаји преко културе и социјализацијских институција.

Социолошка схватања вредности су другачија. У овој науци се наглашава улога вредности у структури друштвеног система, променама тог система и друштвеним кретањима уопште. Та схватања зачета су систематским истраживањима вредности од стране Талкота Парсонса и његовом теоријом социјалне акције (Parsons, 1988). У њој су вредности, поред појединаца и друштвених група, и објективни циљеви у којима се одвија друштвено деловање, као трећи важан елемент те социјалне акције. Њима Парсонс, који их назива симболичким елементима културне традиције (Sekulić, 1975), придаје посебан значај: оне су критеријуми или стандарди за избор између алтернатива у некој одређеној ситуацији (Parsons, 1964, према Sekulić, 1975), односно оријентирани за пожељне видове друштвеног деловања у конкретним ситуацијама (Pešić, 2016). И даље, оне су најважнији извор норми у друштву, конститутивни и интегративни чинилац и легитимација друштвеног поретка.

Тај статус подстакао је бројна истраживања вредности. Посебну улогу у тим истраживањима свакако има амерички политиколог Инглехарт (Inglehart, 1997). Његова особита заслуга је, како сматра Пешићева (2016), што је вредности и из њих деривираних норми схватао као „субјективни израз друштвених институција”⁴. Тиме су практично уклоњене разлике између вредности као апстрактних и искуствено сазнајних феномена и омогућена емпиријска провера њиховог доприноса друштвеним

⁴ Тај став је омогућен чињеницом да су норми заправо интернализоване од већине припадника друштва.

променама (Pešić, 2017; Petrović, Zotović, 2012). Наравно, Инглехарт је велику пажњу посветио и подсистемима политике и економије, који са подсистемом културе треба да имају усклађен однос. Нажалост то често није тако. У тим случајевима последице трпи пре свега подсистем културе. Остављање културног подсистема по страни од примарних интереса друштва доводи до пораста свих облика насиља (Leone, Radovanović, Zvekić, 1992), али и до пораста шовинизма, шунда и примитивизма. Последицама запостављеног културног подсистема нису, наравно, захваћене све друштвене групе и, пошто стари нормативни систем ни после промена није у потпуности замењен новим, наступиће стање које је у теорији познато као „вредносно-нормативна дисонанца” (Lazić, Svejić, 2007). Све док она не буде разрешена, у друштву ће постојати два паралелна вредносна и нормативна система.

Чињеница да културни подсистем, односно да вредности и норме настале у том систему представљају одреднице друштвеног система и његову легитимацију инспирисала је истраживања улоге вредности у структури друштвеног поретка и посебно њихов допринос у друштвеним променама. За сврхе овог рада довољно је навести радове домаћих аутора Лазића и Цвејића, 2007; Петровићеве и Зотовићеве, 2012; Пантића, 1990; Пешићеве, 2017, а од страних Инглехарта, 1997; Инглехарта и Велзела (Inglehart & Welzel, 2005). У неким од тих радова, на пример Пешићеве (2016, 2017), постигнут је значајан напредак у приближавању ставова социологије и психологије. Њена дефиниција да су вредности релативно стабилне и опште карактеристике друштвених група којима се изражава пожељност одређених облика мишљења, осећања и веровања, да су конститутивни елемент друштвене свести који усмерава друштвено деловање појединаца и група и да се формирају и мењају под утицајем садејства историјских, системско-структуралних и актуелних друштвених и индивидуалних утицаја⁵ најбољи је аргумент за то и правац у истраживањима које треба следити.

Проблем који се спонтано намеће јесте како вредности операционализовати у емпиријским истраживањима. У самом почетку овог текста речено је да највећи број истраживача вредности операционализује преко вредносних оријентација. У литератури се срећу и други начини, а пре свега преко тзв. стилова живота. Дилема између појма вредносних оријентација и животних стилова у овом истраживању решена је у корист ових првих, пошто су оне ближе појму вредности. Од више попуњених дефиниција вредносних оријентација, на пример да су оне широки и мање артикулисани систем уверења (Kuzmanović, 1995), да су латентне структуре појединих вредносних преференција (Šram, 2003), да су атрибути друштвеног деловања на нижим аналитичким нивоима који се не могу приписати глобалним друштвеним системима (Pešić, 2016), чини се да је најприхватљивија и најближа схватањима аутора овог рада нешто модификована дефиниција Петровићеве и Зотовићеве (2012) да су вредносне оријентације одређен склоп принципа понашања појединца или групе у вези са преферираним циљевима. Али, како год их дефинисали јасно је да оне утичу на понашање појединаца и имају учешћа у одређивању вредносног система друштва (Bruno & Lay, 2008).

---

⁵ Осим дефиницијом вредности, природа овог рада значајно је инспирисана Пешићкиним описом појединих социолошких схватања вредности, као и њеним залагањем за проучавање односа између вредности и друштвених промена.

ПРЕДМЕТ И ЦИЉ

Предмет овог рада је, најједноставније речено, поређење резултата испитивања узорка вредносних оријентација од стране других аутора у периоду од 1972. год. са властитим испитивањем из 2018. год., ради утврђивања промена у њима и анализе евентуалне повезаности тих промена са променама у друштву у том интервалу од 46 година. Тај период карактеришу иначе различити друштвени односи и друштвене промене које је немогуће постићи у било каквим експерименталним условима. Зато је циљ овог рада да се искористе прилике обезбеђене стицајем различитих друштвених околности и открију варијације вредносних оријентација у том времену, као и могућа паралелност тих варијација са променама у друштву.

Пажљивом читаоцу неће промаћи да у том интервалу од 46 година постоје три временске тачке скоро на подједнаком временском размаку: почетна 1972. година (истраживање Рота и Хавелке објављено је 1973. год.), истраживање Попадића 1994. године (објављено 1995. год.) и истраживање Радовановићеве од 2016. до 2018. год. Та временска удаљеност и дужина временског интервала у коме су се дешавале важне друштвене промене били су довољан разлог за овај рад. Но како је у томе периоду објављено још неколико радова о вредносним оријентацијама, било је природно да се и њихови резултати искористе за анализу тих промена⁶.

МЕТОД

Узорак

Осам истраживања чији се резултати овде анализирају имало је узорке различитих величина, почев од 243 (Кузмановић и Петровић, 2007), па до 823 (у овом раду). Преглед величине свих тих узорака и њихова структура по полу видљиви су такође из [Табеле 1](#). Заједничко обележје свим узорцима било је да су испитаници у њима били адолесценти, по правилу ученици средњих школа.⁷ Такође, свим узорцима је заједничко да се ради о тзв. великим узорцима. У пет од осам тих узорака полна структура се може сматрати прилично уједначеном, са благим повећањем постотка девојака (највише 7% у истраживању из 1972. и 2018. год.), или потпуно уједначеном (разлика до 1% или мање) у годинама 1992, 1995. и 1997. Нажалост, у једном случају, у раду из 1998. год. не постоје подаци о полној структури.

При опису ових узорака важно је навести да се у седам од осам случајева ради о пригодним узорцима, јер су испитивања вршена у школама које су биле спремне за такву врсту сарадње. У испитивању наведених вредносних оријентација у 2018. год. ради се о двоетапном случајном узорку реда величине 832 адолесцента. У првој етапи, случајним узорком (извлачењем бројева школа) из посебног списка школа у

⁶ Који аутори су у питању видљиво је већ из [Табеле 1](#).

⁷ Од тога постоје извесна одступања. На пример у раду Јоксимовићеве (1992) 383 ученика од укупно 803 у узорку било је 8. разред осмогодишње школе, али несумњиво у адолесцентском узрасту.

Београду по врсти образовања, изабране су три гимназије, шест средњих стручних школа и једна уметничка школа.⁸ У свакој од тих школа такође случајним избором изабрано је по једно одељење у сваком разреду. У тим одељењима испитивани су сви ученици који су тог дана били присутни на настави. Иако је величина пројектованог узорка била 1000 ученика, због недолазака у школу на дан испитивања, мањег броја ученика у разреду него што је то било очекивано или лоше попуњеног упитника, број ученика у узорку био је 832. Аутори рада сматрају да осипање узорка није било из неких систематских разлога и да се резултати могу сматрати валидним. Просечна старост ученика у узорку је 17,04 година. У узорку је 469 дечака (56,4%) и 363 девојака (43,6%).

Варијабле вредносних оријентација

Прегледом доста обимне истраживачке литературе о вредносним оријентацијама стиче се утисак да су аутори у својим радовима користили прилично различите феномене. И то и по броју и по врсти. Тај број варира између четири (Joksimović, 1992; Joksimović, Maksić, 2006; Radovanović, 2016; Šram, 2004) и дванаест (Havelka, 1998). Унутар тог распона су истраживања Попадића (1995), Јањетовића (1997), Младеновића и Кнебл (2000), Рота и Хавелке (1972) и Петровић и Зотовић (2012). Што се тиче разлика по врсти, оне су још више изражене. Та различитост онемогућава анализу већег броја вредносних оријентација, јер је она могућа само ако се ради о истој врсти у сваком истраживању⁹. Пажљивим прегледом природе ових феномена било је могуће издвојити четири варијабле које се налазе у сваком истраживању. То су: утилитарност, хедонизам, алтруизам и активизам. Њихове дефиниције су због рационализације простора дате у одељку „дискусија“.

Начин прикупљања података и инструменти

Подаци о вредносним оријентацијама у свим овим истраживањима прикупљени су класичним упитником. За сваку оријентацију постојао је кратак опис понашања или уверења која чине њен садржај, а од испитаника се тражило да на скали од 1 до 5 означи степен преференције те оријентације. Једино се у истраживању Рота и Хавелке (1973) користила седмостепена скала за те одговоре, али су њихове средње вредности прерачунате на петостепену скалу ради могућности поређења са осталим резултатима. Важно је још навести да су питања о вредносним оријентацијама у 2018. год. била део једног ширег упитника, да су податке прикупљали обучени анкетари и психолози и да су сви одговори на та питања дати у анонимној ситуацији.

---

⁸ Број школа је одређен на основу пројекције да узорак буде величине 1000 испитаника.

⁹ Тај критеријум утицао је не само на број вредносних оријентација, већ и на број истраживачких радова који су се могли користити у те сврхе. На ово последње утицала је и природа испитаника – нису се могли користити радови чији су испитаници били студенти.

Анализа података

Оскудност било којих других података у ранијим периодима почев од 1972. год. па закључно са 2007. год., осим аритметичких средина и стандардних девијација, па чак недостатак и стандардних девијација у 1972. год., одредила је да се у овом раду може применити само Т-тест за један узорак, због недостајућих стандардних девијација у раду Рота и Хавелке и Т-тест за независне узорке за године од 1989. па до 2018. год. Ради се заправо о тестирању значајности разлика у аритметичким срединама, па због тога треба имати у виду ограничене домете у интерпретацији резултата које те методе доносе. Нажалост, повезаност промена у вредносним оријентацијама са променама у друштву може се анализирати само логичко-аналитичким поступком, јер у наведеним истраживањима не постоје подаци којима би биле операционализоване промене у друштву на макро или на микро групном нивоу. Не постоје ни подаци о субјективном доживљавању тих промена од стране испитаника.

РЕЗУЛТАТИ

Како је већ речено, природа података који стоје на располагању ауторима овог рада, почев од 1972.¹⁰ па све до 2018. год., омогућава анализу промена у вредносним оријентацијама пре свега на нивоу разлика у аритметичким срединама. Тај ниво анализе је довољан да се региструје раст или пад пожељности у некој години у односу на претходну. Сагласно томе, добијени резултати биће приказани у виду значајности разлика у средњим вредностима добијеним *t* тестовима за независне узорке. Важно је имати у виду да су подаци о значајности разлика у 1972. год., услед непостојања података о стандардном одступању у раду Рота и Хавелке (1972), добијени *t* тестом за један узорак и да се стога вредност *t* теста, степени слободе и ниво значајности, који су приказани у колони за 1989. год., односе на разлике те 1989. у односу на 1972. год.

Резултати о тестирању разлика у средњим вредностима пожељности за све четири вредносне оријентације, због ограниченог простора који ауторима овог рада стоји на располагању, дати су у једној табели (Табела 2). О тим резултатима за сваку појединачну вредносну оријентацију биће посебно говора у наредном одељку. На овом месту биће речи само о две посебне тенденције у тим резултатима, које не би требало да остану незапажене. Прва од њих је да су у највећем броју случајева разлике у просечним вредностима пожељности сваке од четири вредносне оријентације, дуж целог временског интервала од осам тачака, статистички значајне. По томе је нарочито карактеристичан алтруизам. Код остале три вредносне оријентације постоји један или највише два случаја кад ове разлике нису на овом нивоу. Друга тенденција је да је код неких вредносних оријентација степен пожељности у сталном порасту, на пример код утилитарности, док се код алтруизма и активизма запажају и раст и пад те пожељности зависно од године у којој су испитиване. Релативно стабилан степен пожељности у целом временском интервалу омеђеном са осам временских тачака показује хедонизам.

Детаљније о свим тим осцилацијама биће речи у наредном одељку.

¹⁰ Када су ови подаци први пут прикупљени.

ДИСКУСИЈА

Анализу резултата приказаних у претходним табелама најбоље је организовати за сваку вредносну оријентацију посебно. Прва од њих, утилитарна вредносна оријентација или усмереност ка стицању материјалних добара и тежња ка материјалној сигурности, претрпела је највише промена у временском периоду од 1972. до 2018. године. Њена просечна прихваћеност¹¹ у тој почетној години била је свега 2,56. То је знатно ниже од остале три вредносне оријентације, чије се средње вредности у тој години крећу од 3,57 до 4,64. Тако ниска прихваћеност вероватно је последица добро организоване социјалне заштите и социјалистичких друштвених односа који су доминирали у том периоду, али вероватно делом и општег става у тим друштвеним односима да је утилитарност непожељна друштвена оријентација. Но, већ 1989. год. почињу ломови тог друштвеног уређења и просечна вредност прихватања ове оријентације расте на ниво 3,75. Од те 1989. па све до 2018. год., са малим одступањем 1997. год. када се чинило да се друштвени ломови и ратна напетост у Србији постепено смирују, прихваћеност утилитарне вредносне оријентације непрекидно расте (видети [Слику 1](#)), све до просечне вредности 4,73 у 2018. год. Тај раст је несумњиво везан за промену друштвеног уређења и нове друштвене односе у којима приватно власништво постаје мерило друштвеног угледа и извор сигурности. Исто тако може бити и последица увећане анксиозности изазване турбулентним догађајима у друштву и осећањем неизвесности које ту анксиозност редовно прати. У сваком случају, очигледно је да су промене ове вредносне оријентације врло чврсто спрегнуте са променама у друштвеним односима и јасан су показатељ где се налазе њени друштвени корени.

Друга вредносна оријентација, хедонизам, дефинисана као степен препуштања садашњости и уживања у свакодневним задовољствима, по свој прилици претрпела је најмање промена у том периоду од 46 година. Њене средње вредности варирају између 3,28 (у 1989. год.) и 3,98 (у 1998. год.). Привидан изузетак од те правилности је 1997. год., када је њена средња вредност износила 4,05, али та разлика у односу на 3,98 није статистички значајна. Наравно, већина промена хедонизма је статистички значајна, али у односу на остале три оријентације њене варијације су ниже и не показују неку наглашену паралелност са друштвеним променама. На тај закључак упућују врло слични степени прихваћености хедонистичке оријентације у 1972, 2003. и 2018. год., с једне стране, и 1994, 1998. и 2007. год. с друге ([Слика 2](#)). Претпоставка аутора овог рада је да је хедонистичка оријентација добрим делом засићена варијансом личности и да услед тога не показује изразиту повезаност са променама у друштвеним односима и друштвеном систему.

Алтруистичка вредносна оријентација дефинисана је као помагање другим људима, добар и великодушан однос према њима и жртвовање за друге. Неки аутори о тој вредносној оријентацији говоре као о „интернализаним моралним нормама” (Schwartz, 1970, наведено према Rot, 2010:332). Не улазећи у аргументе који потврђују или оповргавају тај став, ваља рећи да ово истраживање показује да је њена просечна прихваћеност у 1972. год. чак 4,25. Та висока средња вредност дугује се, извесно, и

¹¹ У интервалу од 1 до 5, при чему 1 значи неприхваћеност, а 5 високи степен прихватања.

прокламованим вредностима у социјалистичком друштвеном уређењу, али већ 1989. год., када тај систем почиње да показује озбиљне економске слабости, та вредност пада на 3,03. Након тога, средња вредност ове оријентације ни у једном периоду не прелази 3,81 (1994. год.). Двадесет четири године касније (2018. год.) та вредност је пала на свега 3,24 (Слика 3). Та разлика је статистички значајна на нивоу 0,01. Наравно да се ти падови у пожељности алтруизма могу објашњавати различитим факторима, али не треба previdети ни могућност да су ове разлике могле настати и због велике социјалне пожељности алтруизма у периоду 1972. год. и неким годинама касније.

Пажљива анализа осцилација алтруизма показује да оне, по свему судећи, кореспондирају са неким друштвеним догађајима и променама у Србији. Тако, на пример, након огромне инфлације, ратова и сиромаштва, када се чинило да је све то окончано, 1994, 1997. и 1998. год. просечне вредности прихваћености алтруизма су релативно високе (3,81; 3,61; 3,54). Исти ниво просечне пожељности у 2003. и 2007. години (3,54 и 3,70) можда су резултат нових очекивања која се очигледно нису остварила, јер је 2018. год. та пожељност поново пала на 3,24. Но, у анализама промена у овој вредносној оријентацији не треба previdети и могућност утицаја социјалне пожељности, па и особина личности. Сви ти чиниоци заједно вероватно дају одлучујући ток у осцилацијама алтруизма у овом периоду од 46 година.

Последња вредносна оријентација чије се промене анализирају назива се активистичка оријентација. Многи аутори ту оријентацију називају и прометејско-активистичка оријентација. Она је дефинисана као степен спремности да се буде непосредно активан у мењању стања и односа у околини и ширем друштву, у остваривању циљева и идеја и онда када постоје отпори у околини или када се не постижу жељени резултати. Тај степен спремности у 1972. год. био је веома високо на скали прихватања од 1 до 5 (средња вредност 4,64)¹². У то време млади су били врло ангажовани у разним ваннаставним активностима, омладинским организацијама, и није изненађујуће да је резултат тако висок. Али од тог времена ова вредносна оријентација нагло пада, тако да у време опште кризе кроз коју пролази српско друштво од средине осамдесетих година прошлог века та просечна вредност износи 3,11 (1989), 3,24 (1994), 3,20 (1998), па све до 2,98 (2007). У тој правилности пада постоје две тачке које значајно одступају: 2003. год. та просечна вредност расте и износи 3,68 и 2016. год. 3,82 (Слика 4). Мора се признати да се не виде разлози тог пораста, осим ако нису у питању утицаји и очекивања младих да ће у тим годинама доћи до неких позитивних промена. Било да је та претпоставка тачна или не, вероватно је да је ова вредносна оријентација повезана са општим променама у друштву и утицајима разних облика маркетинга.

На крају ове анализе ваља рећи да је мало вероватно да су описане промене вредносних оријентација под значајнијим утицајем базичних особина личности или структуре личности у целини, пошто се ова својства не мењају ни често ни лако. Било би врло важно у истраживањима етиологије вредносних оријентација операционализовати, колико је то могуће, друштвене факторе и истовремено организовати

¹² Поново вреди подсетити да је скала у раду Рота и Хавелке била седмостепена и да су резултати те скале прерачунати на скалу од 1 до 5.

истраживање утицаја личности, вршњачких група, ситуационих варијабли или неких других, како би се имала комплетнија и поузданија слика шта утиче на те вредносне оријентације и каква је улога појединих група варијабли у свему томе.

ЗАКЉУЧАК

Испитивање промена у вредносним оријентацијама утилитаризам, хедонизам, алтруизам и активизам дуж временског периода од 46 година, односно од 1972. до 2018. године, показало је значајан допринос систематских фактора разликама у њиховој пожељности од стране ученика средњих школа у Београду. Те разлике су највише изражене у виду пораста утилитаристичке оријентације и пада алтруизма и активизма. Хедонистичка вредносна оријентација била је са најмање промена и најстабилнија у времену. Промене у три вредносне оријентације, манифестоване као пораст утилитаризма и пад алтруизма и активизма, кореспондирају са турбулентним друштвеним односима у Србији у том интервалу, укључујући и промене друштвеног система. Овај закључак о кореспондирању било би корисно проверити посебним истраживањем са емпиријски операционализованим и мерљивим индикаторима друштвених односа, да би се тај резултат могао сматрати поузданим и валидним.

Уочени смер алтруизма, активизма и утилитаризма представља корак назад у односу на друштвено пожељно понашање адолесцената. Уколико би у поновљеним истраживањима тај смер био потврђен, било би потребно да се пронађу механизми који би алтруистичку и активистичку вредносну оријентацију одржали на друштвено прихватљивом нивоу или бар спречили њихове значајне промене у смеру установљеном овим истраживањем. И даље, који би спречили да млади, фаворизујући жељу за материјалним добрима, дају подршку неконтролисаној и нелегалној присвајању државних и друштвених добара.

Ivana D. Radovanović¹
University of Criminal Investigation and Police Studies,
Criminalistics Department, Division of Criminal Sciences
Zemun (Srbija)

Danijela V. Spasić²
University of Criminal Investigation and Police Studies,
Criminalistics Department, Division of Police Sciences
Zemun (Srbija)

Dobrivoje M. Radovanović³
University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation
Belgrade (Serbia)

CHANGES IN THE VALUE ORIENTATIONS OF ADOLESCENTS IN THE PERIOD 1972–2018

(Translation *In Extenso*)

Abstract: The current acceptance of value orientations by adolescents, changes in acceptance over time, and the connection with changes in social relations are undoubtedly of special interest to researchers, as well as certain segments of society. In this article, the results of the acceptance of the same value orientations at seven points in time, published in the works of different authors starting from 1972 as the first year in which data were available, were compared with the results of their acceptance at the eighth point, i.e., in 2018. The 2018 results were obtained by the author of this article, on a random sample of 832 secondary school students in Belgrade, with the same value orientations as in the previous seven papers: utilitarianism, hedonism, altruism, and activism. The number and type of value orientations are limited by the need to have the same ones throughout the time interval so that comparison is possible. The aim of the paper was: a) to determine the degree of desirability of these value orientations at the time of the research, and b) to determine the desirability changes and possible connection with social changes in the period from 1972 to 2018 (period of 46 years) by comparing the desirability of these value orientations in the same period. The data in previous surveys, before 2018, allowed comparison only in the mean values and calculation of the significance of the differences in them. The results obtained in that way showed the relative stability over time of the hedonic value orientation, a significant increase in the utilitarian value orientation and a significant decrease in the activist and altruistic value orientations. A logical analysis of these changes established their correspondence to the nature and the direction of changes in social relations in that period.

Keywords: value orientations, adolescents, altruism, activism, hedonism, utilitarianism.

---

¹ ivana.radovanovic@kpu.edu.rs

² danijela.spasic@kpu.edu.rs

³ rb.jelovik@gmail.com

INTRODUCTION

Rarely a phenomenon in sociology and social psychology has so many different interpretations as values and value orientations. The differences lie primarily in the definitions, in the determination of the nature and origin of these phenomena. In psychology, values and value orientations are most often used synonymously, although there are authors who distinguish these concepts. For example, Petrović and Zotović (2012) understand value orientations as general principles of behaviour, and values as desirable ideas about social relations. However, what is more important than this dilemma is a different understanding of values in the sciences to which this phenomenon belongs.

In psychology, values are most often treated as dispositions for certain behaviours and achievement of the goals that are personally desirable (Rot, 2010:376). A similar starting point was applied by Havelka (1998), Kuzmanović and Petrović (2007), Rokeach (1973), Kuzmanović (1995), and Radin (1988). However, one trend in psychology has a different understanding of values. First of all, the one to be mentioned here is Rokeach, who thinks that values are a consistent belief that a certain specific manner of behaviour or existence is personally or socially more desirable than the opposite or reversed manner of behaviour or existence (Rokeach, 1973). Several moments in that determination of values deserve special attention. Those are Rokeach's understanding that values have a permanent character (that they are a "consistent belief"); that they have a three-component structure (conative, emotional and motivational components); that they are of "instrumental" type (a preferred manner of behaviour) and of "terminal" type ("state of existence"); that they are determinants of social behaviour, i.e. standards with which behaviours are compared regarding morality and authority and, in that respect, that some manners of behaviour and existence are more desired than the opposite or reversed ones. The last two moments about values as standards and existence of "social desirability" show that values also have a social existence that differs from personal existences and goals.

Inspired by Rokeach's theory, Schwartz and Bilsky (1987; 1990) distinguish ten types of values within which their motivational aspect is the most important criterion for existence and classification. Later on, Schwartz independently elaborates that concept of values into a separate theory known as Theory of Universal Content and Structure of Values (Schwartz, 1992, 2012). Behind his definition of values as desirable goals of different importance, which act as directing principles in human life, there were initially ten types of values as a summary expression of 56 individual special values. According to Radović, Stanojević and Tošković (2019:909), subsequently, "based on empirical data and conceptual determination of 10 basic values, in order to improve the heuristic and predictive power of the models of values, Schwartz has perfected the differentiation of values along continuum and proposed a revised model with 19 potentially different values". Those 19 types of values are: **Self-Direction** – thought, **Self-Direction** – action, Stimulation, Hedonism, Achievement, Power – domination, Power – resources, Image, Security – personal, Security – societal, Tradition, Conformity – rules, Conformity – interpersonal, Humility, Benevolence – dependability, Benevolence – care, Universalism – societal concern, Universalism – nature and Universalism – tolerance.

Some other psychological definitions of values also emphasize the existence of values that differ from personal dispositions. Such is, for example, Pantić's definition (1977, 1990),

according to which values are relatively stable, general, hierarchically organized dispositions of individuals and groups that are formed by interaction of historical, current social and individual factors conditioning behaviours of their carriers towards certain goals. The definition claims that values are dispositions not only of individuals, but also of “groups” clearly speaks of values with a social existence as well. In addition, “interaction”, which in the previous definition is stated as a manner of the creation of values, is nothing but a socialization process under the influence of individual experiences, but also social and cultural factors (Rohan, 2000), which also points to the conclusion that there are values at the social level as part of culture and tradition. Almost the same positions are held by Rokeach’s attitudes (1973) and claims that there are two sources of values: 1) an individual’s personality, and 2) social influences through culture and socialization institutions.

Sociological understandings of values are different. This science emphasizes the role of values in the structure of the social system, changes in that system and social trends in general. Those understandings were initiated by the systematic research into values by Talcott Parsons and his theory of social action (Parsons, 1988). In it, apart from individuals and social groups, values include objective goals in which social action takes places, as the third important element of such social action. Parsons, who calls them symbolic elements of cultural tradition (Sekulić, 1975), gives special significance to them: they are criteria or standards for choosing between alternatives in a certain situation (Parsons, 1964, according to Sekulić, 1975), i.e., markers for desirable forms of social action in specific situations (Pešić, 2016). Furthermore, they are the most important source of norms in the society, a constitutive and integrative factor and legitimization of the social order.

This status encouraged a number of research studies of values. A special role in that those studies was definitely played by American political scientist Inglehart (1997). His particular merit, in Pešić’s opinion (2016), is that he perceived values and norms derived from them as “a subjective expression of social institutions”⁴. In this way, the differences were practically removed between values as abstract and experiential-cognitive phenomena and empirical examination was allowed of their contribution to social changes (Pešić, 2017; Petrović, Zotović, 2012). Of course, Inglehart also paid great attention to the subsystems of politics and economy, which should have a balanced relation with the culture subsystem. Unfortunately, it is frequently not like that. In those cases, the consequences are suffered primarily by the culture subsystem. Leaving the cultural subsystem aside from primary interests of the society leads to an increase in all forms of violence (Leone, Radovanović, Zvekić, 1992), but also to an increase in chauvinism, trash and primitivism. The consequences of the neglected cultural subsystem, of course, do not affect all social groups and, since the old normative system is not fully replaced by the new one despite changes, the state will ensue known in theory as “value-normative dissonance” (Lazić, Cvejić, 2007). Until it has been resolved, there will be two parallel value and normative systems in the society.

The fact that the cultural subsystem, i.e., the values and norms arising in that system, represent determinants of the social system and its legitimization inspired the research into the role of values in the structure of the social order and particularly their contribution to

---

⁴ That attitude is enabled by the fact that norms are actually internalized by the majority of the society members.

social changes. For the purpose of this paper, it is sufficient to list the papers by Serbian authors: Lazić and Cvejić, 2007; Petrović and Zotović, 2012; Pantić, 1990; Pešić, 2017, as well as by the foreign ones: Inglehart, 1997; Inglehart and Welzel, 2005. In some of these papers, for example by Pešić (2016, 2017), substantial progress was made in bringing the positions of sociology and psychology closer. Pešić's definition of values being relatively stable and general characteristics of social groups which express the desirability of certain forms of opinions, emotions and beliefs, of being a constitutive element of social awareness that directs the action of individuals and groups, and of their being formed and changed under the influence of coaction of historical, systemic-structural and current social and individual influences⁵, is the best argument for it and a direction in the research to be followed.

A spontaneously imposed problem is how to operationalize values in empirical research. At the very beginning of this text, it was said that the greatest number of researchers operationalize values through value orientations. There are other manners found in the literature, first of all through so-called lifestyles. The dilemma between the concept of value orientations and lifestyles in this research has been resolved in favour of the former, since they are closer to the concept of values. Out of several offered definitions of value orientations, for example that they are a broad and less articulate system of beliefs (Kuzmanović, 1995), that they are latent structures of certain value preferences (Šram, 2003), that they are attributes of social action at lower analytical levels that cannot be ascribed to global social systems (Pešić, 2016), it seems that the most acceptable and the closest to the understandings of the author of this paper is the slightly modified definition by Petrović and Zotović (2012) about value orientations being a definite set of principles in the behaviour of an individual or a group regarding preferred goals. Yet, no matter how we define them, they clearly affect the behaviour of individuals and take part in determining the value system of a society (Bruno & Lay, 2008).

SUBJECT AND AIM

The subject of this paper is, most simply put, the comparison of the research results of the sample of value orientations by other authors in the period from 1972 onwards, with the author's own research from 2018, for the purpose of establishing changes in them and analysing potential connection of these changes with the changes in the society in that 46-year interval. That period is characterized by otherwise different social relations and social changes that are impossible to achieve in any experimental conditions. That is why the aim of this paper is to use opportunities ensured by a combination of various social circumstances and discover variations during that period, as well as a potential parallel of those variations with the changes in the society.

A careful reader will not overlook the fact that in that 46-year period there are three points of time occurring at almost equal intervals: the initial year of 1972 (the research by Rot and Havelka was published in 1973), the research by Popadić from 1994 (published in 1995) and the research by Radovanović from 2016 to 2018. The time distance and length

---

⁵ The nature of this paper was significantly inspired, apart from the definition of values, by Pešić's description of certain sociological understandings of values, as well as her commitment for studying the relations between values and social changes.

of the time interval in which major social changes occurred were a sufficient reason for this paper. However, since several more papers about value orientations were published in that period, it was natural to use their results as well in the analysis of those changes⁶.

METHODOLOGY

Sample

Eight research studies the results of which are analysed here had samples of different sizes, starting from 243 (Kuzmanović and Petrović, 2007) to 823 (in this paper). The overview of the sizes of all those samples and their structure by gender can also be seen from [Table 1](#). A common feature of all the samples was that their respondents were adolescents, as a rule secondary school students.⁷ Moreover, all the samples have in common the fact that they have so-called large samples. In five out of eight samples, the gender structure can be considered quite uniform, with a slight increase in the percentage of girls (maximum 7% in the research studies from 1972 and 2018) or completely uniform (the difference of up to 1% or less) in 1992, 1995 and 1997. Unfortunately, in one case, in the 1998 paper, there are no data about the gender structure.

When describing these samples, it is important to state that in seven out of seven cases those were convenient samples, because the research was conducted in schools ready for such kind of cooperation. The research of the listed value orientations in 2018 involved two-stage random sample of 832 adolescents. In the first stage, by random sampling (drawing the school numbers) from a special list of schools in Belgrade by the type of education, three grammar schools, six secondary vocational schools and one art school were chosen.⁸ In each of those schools, also randomly, one class was chosen from each year. In those classes, all students who were present at school that day were surveyed. Although the size of the projected sample was 1,000 students, due to absence of a smaller number from school on the survey day that it was expected or due to the badly completed questionnaire, the number in the sample was 832. The authors of the paper believe that the decreasing sample was not due to some systematic reasons and that the results can be considered valid. The average age of the students in the sample was 17.04 years. There were 469 boys (56.4%) and 363 girls (43.6%) in the sample.

Variables of value orientations

The review of quite extensive research literature about value orientations, an impression is gained that the authors used rather different phenomena in their respective papers – both by the number and by the type. The number ranges between four (Joksimović, 1992; Joksimović, Maksić, 2006; Radovanović, 2016; Šram, 2004) and twelve (Havelka,

---

⁶ What particular authors are referred to can be seen from [Table 1](#).

⁷ There are certain deviations from it. For example, in Joksimović's paper (1992), 383 out of the total of 803 students in the sample, were in the 8th grade of primary school, but definitely in the adolescent age.

⁸ The number of schools was determined on the basis of the projection that the sample should have 1,000 respondents.

1998). Within that period, there are research studies by Popadić (1995), Janjetović (1997), Mladenović and Knebl (2000), Rot and Havelka (1972), and Petrović and Zlotović (2012). As for the differences by the type, they are even more pronounced. That distinction prevents the analysis of a larger number of value orientations because it is possible only with the same type in each research study⁹. By careful review of the nature of these phenomena, it was possible to distinguish four variables present in each study. Those are: utilitarianism, hedonism, altruism and activism. Because of the space rationalization, their definitions are given in the section “Discussion”.

Data collecting method and instruments

The data about value orientations in these research studies were collected via a classical questionnaire. For each orientation there was a short description of behaviours or beliefs making its content, while the respondents were asked to mark the degree of preference for that orientation on the scale from 1 to 5. The seven-degree scale was used only in the research by Rot and Havelka (1973), but their mean values were recalculated to the five-degree scale to enable its comparison with other results. It is also important to mention that the questions about value orientations in 2018 were part of a broader questionnaire, that the data were collected by trained interviewers and psychologists, and that all the questions to those questions were given in an anonymous situation.

Data analysis

The scarcity of any other data in the earlier periods, starting from 1972 until 2007, except for arithmetic means and standard deviations, and even the lack of standard deviations in 1972, determined that only T-test for one sample could be used in this paper, because of the missing standard deviations in the paper by Rot and Havelka, and T-test for independent samples for the years from 1989 to 2018. In fact, it is the testing of difference significance in arithmetic means, and therefore the limited range should be borne in mind when interpreting the results provided by such methods. Unfortunately, the connection of the changes in value orientations with the changes in the society can be analyzed only in a logical-analytical procedure, because in the above-listed studies there are no data to operationalize the changes in the society either at macro- or micro-group level. There are no data either about subjective experience of such changes by the respondents.

RESULTS

As it has already been said, the nature of the data available to the authors of this paper, starting from 1972¹⁰ through to 2018, enables the analysis of the changes in value

---

⁹ That criterion affected not only the number of value orientations, but also the number of research papers that could be used for such purposes. The latter was also affected by the nature of the respondents – the papers in with students as respondents could not be used.

¹⁰ When these data were collected for the first time.

orientations primarily at the level of differences in arithmetic means. Such analysis level is sufficient for registering growth or fall in desirability in a certain year as compared to the previous one. Accordingly, the obtained results will be presented in the form of significance of differences in mean values reached in t tests for independent samples. It is important to take into account that the data about difference significance in 1972, due to the absence of the data about standard deviation in the paper by Rot and Havelka (1972), were obtained by t test for one sample, and that is why the value of t test, freedom degrees and significance level given in the column for 1989 refer to the differences in 1989 as compared to 1972.

The results of testing differences in mean values of desirability for all four value orientations, due to the limit space available to the authors of this paper, are given in one table (Table 2). These results for each individual value orientation will be discussed separately in the following chapter. Here only two specific tendencies in those results will be discussed since they should not remain undetected. The first of them is that in the largest number of cases the differences in average values of desirability of each of four value orientations, along the entire time interval of eight points, are statistically significant. Altruism is particularly characteristic in that respect. In other three value orientations there is one or maximum two cases when these differences are not at that level. Another tendency is that in some value orientations the desirability degree is constantly increasing, for example in utilitarianism, while in altruism and activism both increase and decrease in such desirability are observed, depending on the year when they were researched. In hedonism, there is a relatively stable degree of desirability in the entire time interval with eight time points.

All these oscillations will be discussed in detail in the following chapter.

DISCUSSION

It is best to organize the analysis of the results presented in the previous tables for each value orientation separately. The first of them – the value orientation of utilitarianism, or a tendency towards gaining material goods and an aspiration towards material security – underwent most changes in the period from 1972 to 2018. Its average acceptance¹¹ in that year was only 2.56. It is much lower than for other three value orientations, whose mean values in that year range from 3.57 to 4.64. Such low acceptance is probably the consequence of well-organized social security and socialist relations prevailing in that period, but also partly of the general attitude in those social relations that utilitarianism is an undesirable social orientation. However, as early as 1989, that social order begins to break down and the average value of acceptance of this orientation raises to the level of 3.75. From 1989 through to 2018, with a minor deviation in 1997, when it seemed that social turbulences and war tension in Serbia were gradually dwindling, the acceptance of the utilitarian value orientation is constantly increasing (see Figure 1), up to the average value of 4.73 in 2018. That growth is undoubtedly related to the change of the social order and new social relations in which private ownership becomes a measure of social reputation and a source of security. It can also be a consequence of increased anxiety caused by turbulent events in the society and the feeling of uncertainty regularly accompanying such anxiety. In any case,

---

¹¹ У интервалу од 1 до 5, при чему 1 значи неприхваћеност, а 5 високи степен прихватања.

it is evident that the changes in this value orientation are quite strongly connected with the changes in social relations and constitute a clear indicator of where its social roots are.

The second value orientation – hedonism, defined as a degree of living in the present and enjoying everyday pleasures, definitely suffered the smallest number of changes in that 46-year period. Its mean values range between 3.28 (in 1989) and 3.98 (in 1998). An apparent exception from that regularity is the year of 1997, when its mean value was 4.05, but that difference as compared to 3.98 is not statistically significant. Of course, the majority of the changes in hedonism is statistically significant, but in comparison to other three orientations, its variations are lower and do not indicate any pronounced parallel to social changes. This conclusion is indicated by quite similar degrees of acceptance of hedonistic orientation in 1972, 2003 and 2018, on the one hand, and 1994, 1998 and 2007, on the other hand (Figure 2). The assumption of the authors of this paper is that the hedonistic orientation is substantially saturated by the personality variance and that, therefore, it does not show any pronounced connection with the changes in social relations and the social system.

The altruistic value orientation is defined as helping other people, a good and generous attitude towards them and sacrifice for others. Some authors speak about this value orientation as “internalized moral norms” (Schwartz, 1970, according to Rot, 2010:332). Without entering the arguments that confirm or deny this attitude, it should be said that this research shows that its average acceptance was as high as 4.25 in 1972. Such high mean value is certainly caused by the proclaimed values in the socialist social order, but as early as 1989, when that system started showing serious economic weaknesses, this value dropped to 3.03. The mean value of this orientation did not exceed 3.81 (1994) in any subsequent period. Twenty-four years later (in 2018), that value dropped to only 3.24 (Figure 3). That difference is statistically significant at the level of 0.01. These decreases in the desirability of altruism can naturally be explained by different factors, but we should not overlook the possibility that these differences could also occur due to great social desirability of altruism in the period from 1972 onwards.

The careful analysis of the oscillations in altruism shows that they, according to everything, correspond to some social events and changes in Serbia. For example, after huge inflation, wars and poverty, when it seemed that everything had come to an end, in 1994, 1997 and 1998 the average acceptance values for altruism were relatively high (3.81; 3.61; 3.54). The same level of average desirability in 2003 and 2007 (3.54 and 3.70 respectively) may be the result of new expectations that obviously did not come true, because in 2018 the desirability fell again to 3.24. However, in the analysis of the changes in this value orientation, we should not overlook the possibility of an influence of social desirability, as well as a person’s characteristics. All these factors together probably give a decisive trend to the oscillations in altruism in the 46-year period.

The last value orientation whose changes are analyzed is called activism. Many authors also call it a promethean-activist orientation. It is defined as a degree of readiness to be directly active in changing conditions and relations in the surroundings and in the broader society, in the achievement of goals and ideas despite resistance in the surroundings, or when desired results are not reached. That degree of readiness in 1972 was quite high on the acceptance scale from 1 to 5 (mean value of 4.64)¹². At that time, young people were

¹² It is worth repeating that the scale in the paper by Rot and Havelka had seven degrees, and that the results from that scale were recalculated to the scale from 1 to 5.

quite engaged in many extra-curricular activities or youth organizations, and the high result comes as no surprise. However, from that period onwards, this value orientation began dropping sharply, so that during the general crisis underwent by the Serbian society from mid 1980s, that average value amounts to 3.11 (in 1989), 3.24 (in 1994), 3.20 (in 1998), and down to 2.98 (in 2007). There are two points with major deviations in that regularity: in 2003, that average value increases and amounts to 3.68, and in 2016 it is 3.82 (Figure 4). It must be admitted that there are no obvious reasons for such increase, unless those are influences and expectations of young people that there would be some positive changes in those years. No matter whether this assumption is true or not, this value orientation is likely to be connected with general changes in the society and effects of different forms of marketing.

At the end of this analysis, it should be pointed out that it is quite unlikely that the described changes in value orientations are under a substantial influence of basic characteristics of personality or personality structure on the whole, since these properties do not change either frequently or easily. In the research into etiology of value orientations, it would be very important to operationalize as much as possible social factors and at the same time organize the research into the influence of personality, peer groups, situational variables or some other variables, in order to obtain a more complete and reliable picture of what affects those value orientations and what role is played by certain groups of variables in it on the whole

CONCLUSION

The examination of the changes in value orientations of utilitarianism, hedonism, altruism and activism during the 46-year period, or from 1972 to 2018, shows a significant contribution of systematic factors to the differences in their desirability was made by the secondary school students in Belgrade. These differences are most pronounced in the form of the increasing utilitarian orientation and decreasing altruism and activism. The hedonistic value orientation had the smallest number of changes and was the most stable throughout that period. The changes in three value orientations, manifested in the increase in utilitarianism and the decrease of altruism and activism, correspond to turbulent social relations in Serbia during that interval, including the changes in the social system. It would be useful to check up this conclusion about correspondence by special research with empirically operationalized and measurable indicators of social relations in order to consider the result reliable and valid.

The observed direction of altruism, activism and utilitarianism constitute a step backwards in relation to the socially desirable behaviour of adolescents. If the repeated research confirmed that direction, it would be necessary to find mechanisms that would maintain the altruistic and activist value orientations at a socially acceptable level or at least prevent their substantial changes in the direction established in this research. In addition, such mechanisms would prevent young people, while favouring the desire for material goods, from supporting uncontrolled and illegal appropriation of the state-owned and social goods.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА

- Bruno, L. & Lay, E. (2008). Personal Values and Leadership Effectiveness. *Journal of Business Research*, 61, (6), 678–683. [DOI:10.1016/j.jbusres.2007.06.044](https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2007.06.044)
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization*, Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart, R & Welzel, C.H. (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy*. The Human Development Sequence. New York: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790881>
- Havelka, N. (1998). Value orientations of students and their expectations of future occupation. *Psihološka istraživanja*, 47 (7), 89–125. [In Serbian]
- Janjetović, D. (1997). Preference of life attitudes of adolescents and their perception of parents' lifestyle. *Sociološki pregled*, 31 (1), 55–71. [In Serbian]
- Joksimović, S. (1992). Students' attitude towards certain ways of life as an indicator of their value orientations. *Psihologija*, 25 (1-2), 7–23. [In Serbian]
- Joksimović, S. & Maksić, S. (2006). Value orientations of adolescents: Focus on personal and other people's welfare. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 38 (2), 415–429. [DOI: 10.2298/ZIPI0602415J](https://doi.org/10.2298/ZIPI0602415J) [In Serbian]
- Kuzmanović, B. (1995). Social changes and changes in students' value orientations, *Psihološka istraživanja* 47, (7), 17–49. [In Serbian]
- Kuzmanović, B. & Petrović, N. (2007). The structure of preferences of personal and social goals of high school students, *Psihologija* 40(4), 567–585. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0048-5705/2007/0048-57050704567K.pdf> [In Serbian]
- Lazić, M. & Cvejić, S. (2007). Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia. *International Journal of Sociology*, 37 (3), 54–74. <https://doi.org/10.2753/IJS0020-7659370303>
- Leone, U., Radovanović, D. & Zvekić, U. (1992). *Development and Crime*. Rome: UNICRI
- Mladenović, U. & Knebl, J. (2000). Value orientations and lifestyle preferences of adolescents. *Psihologija* 33 (3-4), 435–454. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0048-5705/2000/0048-57050003435M.pdf> [In Serbian]
- Pantić, D. (1977). Values and ideological orientations of social strata. U: Popović, M., Bolčić, S., Pešić, V., Janičijević, M. & Pantić, D. (eds.) *Društveni slojevi i društvena svest* (269-406). Beograd: Institut društvenih nauka. [In Serbian]
- Pantić, D. (1990). *Changes in value orientations in Serbia*. Beograd: Institut društvenih nauka. [In Serbian]
- Parsons, T. (1988). *Societies*. Zagreb: August Cesarec. [In Croatian]
- Petrović, J. & Zotović, M. (2012) Adolescents in Serbia: In search of new values, *Teme* (1), 47–66. [In Serbian]
- Pešić, J. (2016). *Value orientations in the post-socialist societies of Serbia and Croatia* (doctoral thesis). Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/6178> [In Serbian]
- Pešić, J. (2017). *Changing value orientations in the post-socialist societies of Serbia and Croatia: Political and economic liberalism*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet. [In Serbian] <https://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2019/03/Jelena-Pesic-Promena-vrednosnih-orijentacija.pdf>

- Popadić, D. (1995). Age and generational differences in the preference of life goals. *Psihološka istraživanja*, 7, 71–88. [In Serbian]
- Radin, F. (1988). Hierarchy and structures of social values. In: F. Radin et al (eds.) *Youth fragments: position, awareness and behaviour of young people in Croatia*. Zagreb: Radna zajednica Republičke konferencije SSOH, 99–118. [In Croatian]
- Radović, O., Stanojević, D., Tošković, O. (2019). Values and Subjective Well-Being in Context of Transition: Data from Serbia. *Sociološki pregled*, 53(3), 908–942. DOI: [10.5937/socpreg53-21692](https://doi.org/10.5937/socpreg53-21692)
- Radovanović, I. (2016). *Drug abuse in the population of high school students: phenomenology, etiology and models of prevention* (doctoral thesis). Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju. <https://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/880/Doktorat.pdf?sequence=1> [In Serbian]
- Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. Free Press, N. Y.
- Rohan, M. J. (2000). Rose by any Name? The values construct. *Personality and Social Psychology Review* 4 (3), 255–277. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0403_4
- Rot, N. & Havelka, H. (1973). *National attachment and values of high school youth*. Beograd: Institut za psihologiju. [In Serbian]
- Rot, N. (2010). *Basics of social psychology*, Beograd: Zavod za udžbenike, 376–380. [In Serbian]
- Schwartz, S.H. (1992). Universals in the content and structure values: Theoretical advances and empirical test in 20 countries, In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 25, pp. 1–65). San Diego, CA: Academic Press. <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.220.3674&rep=rep1&type=pdf>
- Schwartz, S.H. (2012). An Overview of the Schwartz theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). DOI: [10.9707/2307-0919.1116](https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116)
- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1987). Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53(3), 550–562. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.53.3.550>
- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(5), 878–891. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.5.878>
- Sekulić, D. (1975). Motivation and social action. *Revija za sociologiju*, 5 (3), 3–15. <https://hrcak.srce.hr/156314> [In Croatian]
- Šram, Z. (2003). Value orientations and personality structure: relationships in a high school senior sample. *Pedagogija*, (3-4), 91–115. [In Serbian]
- Šram, Z. (2004). Values and deviant behaviour of young people. In S. Mihailović (ed.) *Youth lost in transition* (65-93). Beograd: Centar za proučavanje alternativa [In Serbian]

APPENDIX / ПРИЛОГ

Табела 1. Величина узорак ученика средњих школа и њихова полова структура /
Table 1. Size of the samples of secondary school students and their gender structure

Аутори и година објављивања или доступности радова / Authors and year of publication or availability of their papers	Година прикупљања података / Year of data collection	Број испитаника у узорку / Number of respondents in the sample	Дечаци / Boys		Девојке / Girls	
			N	%	N	%
Рот и Хавелка / Rot and Havelka (1973)	1972.	790	365	46,2	425	53,2
Јоксимовић / Joksimović (1992)	1989.	803	402	50,1	401	49,9
Попадић / Popadić (1995)	1994.	351	174	49,6	177	50,4
Јањетовић / Janjetović (1997)	1997.	672	333	49,5	339	50,5
Младеновић, Кнебл / Mladenović, Knebl (2000)	1998.	463	-		-	
Јоксимовић, Максић / Joksimović, Maksić (2006)	2003.	628	249	39,6	379	60,4
Кузмановић, Петровић / Kuzmanović, Petrović (2008)	2007.	243	132	54,3	111	45,7
Радовановић / Radovanović (2018)	2018.	832	469	56,4	363	43,6

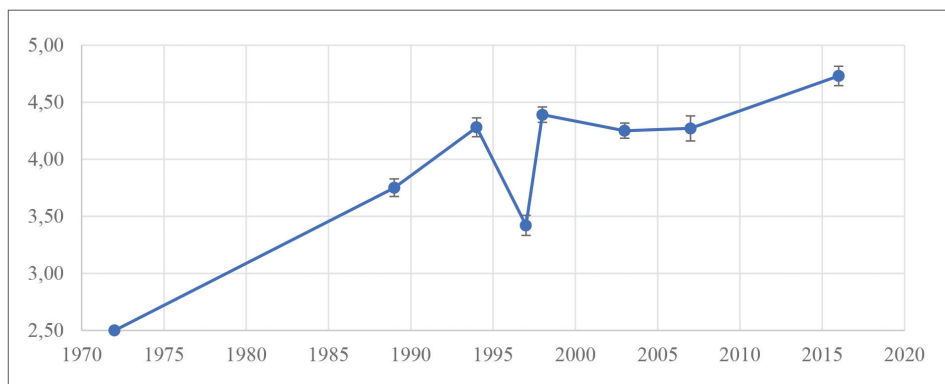
Табела 2. Значајности разлика у аритметичким срединама Утилитаријанизма, Хедонизма, Алтруизма и Активизма у осам календарских година, почев од 1972. до 2018. го. / Table 2. Significance of differences in arithmetic means of Utilitarianism, Hedonism, Altruism and Activism in eight calendar years, from 1972 to 2018

		Година / Year									
		1972.	1989.	1994.	1997.	1998.	2003.	2007.	2018.		
Утилитаријанизм / Utilitarianism	N	790	803	351	672	463	628	243	832		
	M	2,56	3,75	4,28	3,42	4,39	4,25	4,27	4,73		
	σ	/	1,11	0,79	1,16	0,74	0,85	0,88	1,24		
	t		30,22	8,09	12,46	15,90	2,84	0,31	5,40		
	df			802	1152	1021	1133	1089	869	1073	
	p		.001	.001	.001	.001	.005	.76	.001		
Хедонизам / Hedonism	M	3,57	3,28	3,84	4,05	3,98	3,59	3,76	3,44		
	σ	/	1,16	1,08	0,98	1,01	1,11	1,01	1,18		
	t		7,08	7,70	3,14	1,17	6,11	2,20	3,84		
	df			802	1152	1021	1133	1089	869	1073	
	p			.001	.001	.002	.240	.001	.028	.001	

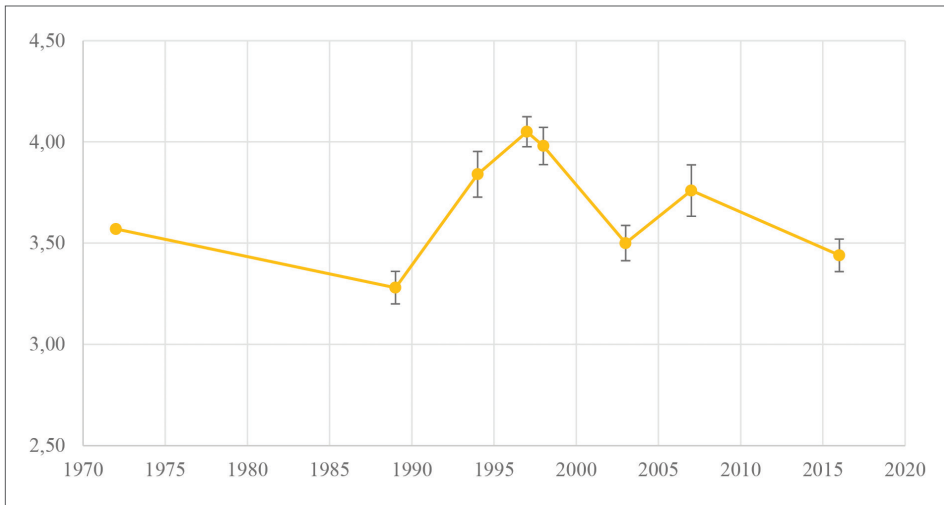

		Година / Year							
Алтруизам / Altruism / A	M	4,25	3,03	3,81	3,61	3,54	3,54	3,70	3,24
	σ	/	1,10	0,93	1,06	0,92	1,01	1,03	1,14
	t		31.42	11.60	2.98	1.15	0.00	2.09	5.65
	df		802	1152	1021	1133	1089	869	1073
	p		.001	.001	.003	.25	1.00	.037	.001
Активизам / Activism	M	4,64	3,11	3,24	3,55	3,20	3,68	2,98	3,82
	σ	/	1,06	1,02	1,09	1,06	1,03	1,13	1,13
	t		40.91	1.94	4.41	5.38	7.51	8.75	10.19
	df		802	1152	1021	1133	1089	869	1073
	p		.001	.052	.001	.001	.001	.001	.001

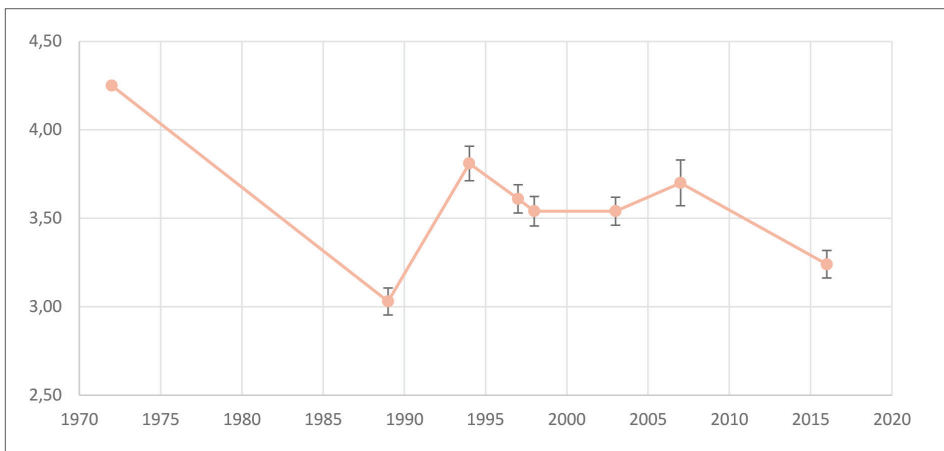
N је број испитаника у истраживању, M је аритметичка средина пожељности сваке вредносне оријентације, σ је стандардна девијација, t је тест значајности разлика у аритметичким срединама, df су степени слободе и p је ниво значајности разлика у средњим вредностима пожељности вредносне оријентације у конкретной календарској години у односу на претходну у табели. / N is the number of respondents in the research; M is the arithmetic mean of desirability of each value orientation; σ is a standard deviation; t is the test of significance of differences in arithmetic means; df are the degrees of freedom, and p is the level of significance of differences in the median values of desirability of value orientations in the specific calendar year as compared to the previous year in the Table.

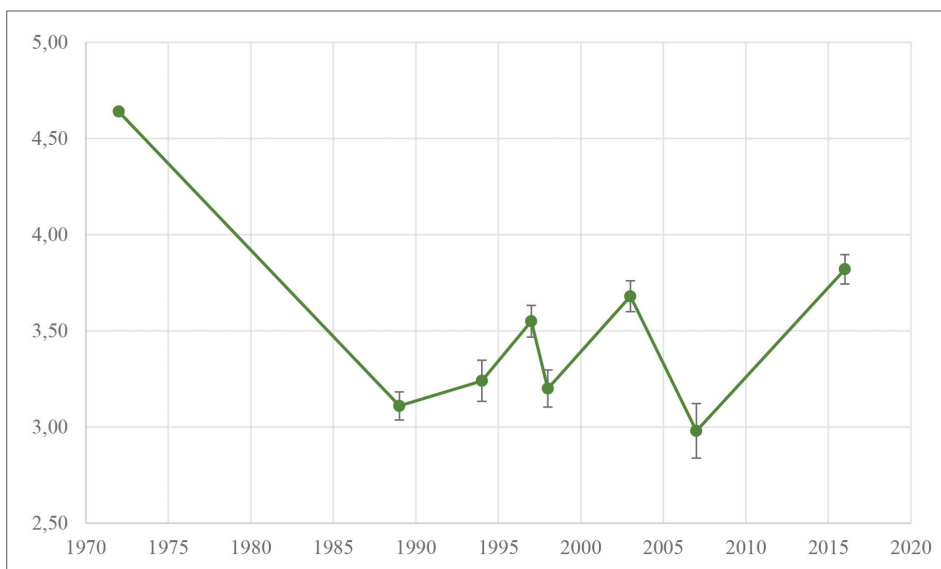
Слика 1. Промене вредносне оријентације утилитаризам (1972–2018)
/ Figure 1. Changes in the value orientation of utilitarianism (1972–2018)

Слика 2. Промене вредносне оријентације хедонизам (1972–2018) /
Figure 2. Changes in the value orientation of hedonism (1972-2018)

Слика 3. Промене вредносне оријентације алтруизам (1972–2018) /
Figure 3. Changes in the value orientation of altruism (1972-2018)

Слика 4. Промене вредносне оријентације активизам (1972–2018) /
Figure 4. Changes in the value orientation of activism (1972-2018)